

УДК 140.8:165.191(==161.2)

Шпаковський Андрій Олександрович

студент факультету історичної освіти

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Шпаковский Андрей Александрович

студент факультета исторического образования

Национального педагогического университета имени М. П. Драгоманова

Shpakovsky Andrii

Student of the Faculty of Historical Education of the

National Pedagogical Dragomanov University

Телегуз Андрій Володимирович

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри етнології та краєзнавства

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Телегуз Андрей Владимирович

кандидат исторических наук, доцент,

доцент кафедры этнологии и краеведения

Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова

Andrii Teleguz

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Associate Professor of the Department of Ethnology and Local History

National Pedagogical Dragomanov University

ДЕМОНОЛОГІЯ В СИСТЕМІ ТРАДИЦІЙНОЇ МІФОЛОГІЇ УКРАЇНЦІВ

ДЕМОНОЛОГИЯ В СИСТЕМЕ ТРАДИЦИОННОЙ МИФОЛОГИИ УКРАИНЦЕВ

DEMONOLOGY IN THE SYSTEM OF TRADITIONAL MYTHOLOGY OF UKRAINIANS

Анотація. Досліджуються важливі культурно-історичні аспекти традиційної демонології, як складової української етнологічної науки.

Ключові слова: міфологія, вірування, демонологія, духовна культура.

Аннотация. Исследуются важные культурно-исторические аспекты традиционной демонологии, как составляющей украинской этнологической науки.

Ключевые слова: мифология, верования, демонология, духовная культура.

Summary. important cultural-historical aspects of traditional demonology as an integral part of Ukrainian ethnological science are researched.

Key words: mythology, beliefs, demonology, spiritual culture.

Для сучасної етнологічної науки демонологія є однією з найважливіших галузей дослідження. Вивчаючи традиційні народні вірування, ми намагаємося зрозуміти, яким було світорозуміння наших пращурів. Традиції предків, їх обряди, віра накладають свій відбиток на життя людини. Тому й сьогодні живою є віра в демонів, духів та їх надприродні можливості. Християнство і науково-технічний прогрес так і не змогли стерти

з пам'яті народу таку важливу сферу духовної культури, як демонологічний світогляд. Безумовно, що традиційний комплекс народних уявлень не залишається незмінним, бо з плином віків кожне покоління вкладає свою частку в даний процес.

Українська демонологія як сукупність переказів про живу і неживу природу та людину розвивалась на базі давньої індоєвропейської міфології і має з нею багато спільних рис. Але, не дивлячись на це, укра-

їнська демонологія є своєрідним явищем, має низку специфічних персонажів, які не можуть бути зведені повністю до персонажів інших слов'янських демонологій. Етнографи вважають, що вірування народу в злих духів пов'язувались з їх уявленнями про навколишній світ, із необхідністю «обжити» навколишній простір, пояснити різноманітні явища, з якими повсякденно стикалась людина традиційного суспільства [15, с. 53].

Інтерес до народної демонології стійко зберігався з найперших кроків розвитку української фольклористики та етнографії наприкінці XVIII ст. та тривав упродовж всього XIX століття. Тут слід згадати дослідження В. Б. Антоновича [1–2], І. Бенківського [3], П. Єфименка [7], О. Кістяківського [9], І. Франка [18], В. Гнатюка [5], А. Подберезького [22]. Він проявлявся як в сфері збиральницької діяльності та публікації експедиційних матеріалів, так і в перших спробах включення цих даних в міфологічні дослідження і в наукові розвідки про українські старожитності.

У радянський час вивчення міфології та світогляду загалом перебувало на маргінесі наукових досліджень. Подібні теми були в Україні під забороною, або ж розглядались під кутом необхідності ідеологічного викорінення «пережитків», до яких відносили як християнство, так і народні міфологічні уявлення. Серед низки досліджень потрібно виділити праці К. Штепи [21], Д. Зеленіна [8], С. Токарева [16], Л. Виноградову [4].

З послабленням ідеологічних утисків, а, згодом, в умовах незалежних держав, погляди дослідників почали частіше звертатись до царини народного світогляду. Серед новітніх дослідників слід назвати М. Дмитренка [17], В. Ф. Давидюка [6], О. Поріцьку [14], І. Чеховського [19].

Система вірувань українців не є однорідною, а складається з цілого ряду регіональних варіантів, що є наслідком зародження її в суперечливих умовах. З одного боку — тісні культурні взаємини з сусідніми народами (росіянами, білорусами, молдаванами, болгарями, греками тощо), з іншого — боротьба з численними зазіхальниками на українські землі. Кожна з держав, котрі претендували на українські території, привносили свій культурний чи релігійний фон, що не могло не вплинути на загальний український світогляд в бік певної синкретизації.

Отже, однією з особливостей української демонології є поєднання християнських релігійних уявлень (наприклад, наділення деяких християнських святих демонологічними рисами — св. Іллю, св. Миколая, св. Параскеву П'ятницю тощо) із язичницькими віруваннями, присутність взаємопереплених елементів анімізму (одухотворені явища природи — грім, блискавка, злива, вихор; також наділення багатьох локусів та явищ людськими властивостями), фетишизму (створення амулетів, захисних талісманів та інших речовинних оберегів тощо) і тотемізму (елементи його залишились в українській обрядовості, наприклад, в обрядах водіння кози, куца, тополі тощо), а також деяка кількість іншоетнічних запозичень.

Загалом українська демонологія являє собою розвинену сферу духовної культури. В основі її лежить ідея одухотворення всього оточуючого світу, сприйняття природи як живого організму, наповненого різноманітними духами. Це проявляється через цілу систему культів: предків (у тому числі заложних покійників), рослин, тварин, води, вогню, родинної оселі і у зовсім невиразних рисах сил природи. Останнє становило сферу міфології, але з її руйнацією та підпорядкуванням християнській релігії культ природи розпався на ряд розрізнених магічних і сакральних дій, багато з яких увібрив демонологічний культ мертвих [20, с. 75].

Ключовим у демонології є поняття «демон» (дух) — надприродна сила, якою, мовляв, наділені найрізноманітніші природні явища, речі, а то й люди [11, с. 52]. Звісно, оточуючий людину світ не має надприродних властивостей — таким його зробила людська фантазія. Причому фантазування відрізняється від поетичних образів або казкових вигадок тим, що люди щиро вірили в існування одухотвореного світу, включаючи в його сферу такі суто життєві начала, як добро і зло. З прийняттям християнства зле начало у фантастичних уявленнях людей абсолютизувалося: Більшість демонічних образів були оголошені нечестю, а обряди та ритуали, пов'язані з ними бісівськими.

Українська демонологія має дуже давній характер і бере свої витoki з часів до Київської Русі. Власне, на руських віруваннях вона і ґрунтується. Але з приходом християнства дуже багато в нашій культурі було змушено. Торкнулося це й демонології. Цікаво те, що прихід християнства у демонологію мав двоякий характер з одного боку її розвиток всіляко пригнічувався, а з іншого з'явилися нові персонажі, такі як чорт, наприклад. Відзначилось християнство і в поясненні деяких явищ. Наприклад, існує цікава легенда проте, що після скинення Богом чорта та злих духів з неба кожен з них летів до землі 40 днів і де опинився тоді, коли Бог сказав «Амінь», там і залишився: у воді — водяник, у болоті — болотяник, у лісі — лісовик та ін. Мотиви легенди виразно свідчать про її християнсько-апокрифічне походження. Кажучи про співвідношення цих двох протилежностей (мається на увазі християнство і язичницька демонологія) не можна не згадати також про те, що і понині ми святкуємо деякі язичницькі свята (Івана Купала) і використовуємо елементи язичництва у своїх святах (застилання підлоги травою на трійцю). Загалом слід зазначити, що однією з характерних рис саме української демонології є те, що вона вся так чи інакше пов'язана з природними силами [10, с. 76].

Українська демонологія — це майже, що й слов'янська демонологія, якщо не враховувати деяких істот, яких згадують лише в Україні і лише в певних областях. Навряд чи в російській або ж в білоруській міфологіях ви знайдете таких шановних панів, як Вій, Чугайстер, Песиголовець, Повітруля, Шубін та інші.

Український пандемоніум структурно розпадається на декілька видів: демони родинного вогнища (домовики); демони природи (водяники, болотяники, лісовики, русалки); людські химери (упири, вовкулаки, чаклуни, відьми, чорти); примари (злидні, блуд, мара, туга, трясця, завійна та ін.). Хоча існують і інші більш детальні класифікації, наприклад за Л. Н. Виноградовою:

- Духи-господарі дому та дворових будівель (домовики, домова змія);
- Духи-господарі природних локусів (лісовик, водяник, польовик тощо);
- Духи хвороб, епідемій, смерті (лихоманка, чума, гикавка, смерть);
- Духи-перевертні (вовкулаки);
- Двоєдушники (упири, відьми, відьмаки);
- Духи, що персоніфікують біду, лиха (недоля, злидні, лихо);
- Дух-збагачувач (персонаж, який служить «обізнаній» людині, збагачуючи його або допомагаючи в господарстві за умовами особливої домовленості);
- Персонажі-пугала, якими люди лякають дітей (бабай, бука);

- Персонажі-персоніфікації часу (нічниці, П'ятниця, святочні духи);
- Дух-коханець, змії, що літає до жінок (перелесник);
- Персонажі, які шкодять породіллям та новонародженим;
- Духи-охранителі скарбів [4, с. 64].

Узагальнюючи підсумки проведеного дослідження, слід підкреслити значення демонологічних вірувань як одного з найважливіших елементів архаїчного світогляду людей традиційного суспільства. Вивчення цієї сфери культури має справу, по-перше, з невербальними формами: образами міфологічної свідомості (ментальними стереотипами), а також з формами ритуальної і буденної поведінки людей, що відображають ці світоглядні категорії свідомості; і по-друге, з численними вербалізувати жанрами (текстами повір'їв, забобонних розповідей, замовними формулами, заборонами і мотивуваннями, мовними кліше і т.п.), включеними в демонологічну систему. Саме тому залучення для аналізу різноманітного матеріалу може служити надійним підґрунтям при вивченні різних аспектів демонології.

Література

1. Антонович В. Б. Колдовство: Документы — процессы — исследования В. Б. Антоновича / Антонович В. Б. — СПб.: Типография Киршбаума, 1877. — 140 с.
2. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. — К., 1995. — 816 с.
3. Беньковскій И. Рассказ о вовкулаках / И. Беньковскій // Киевская Старина. — 1894. — № 12. — С. 495–497.
4. Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Виноградова Л. Н. — М.: Индрик, 2000. — 431 с.
5. Гнатюк В. Нарис української міфології / Гнатюк В. — Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2000. — 263 с.
6. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда / Давидюк В. Ф. — Львів: Світ, 1992. — 176 с.
7. Ефименко П. Суд над ведьмами / П. Ефименко // Киевская Старина. — 1883. — № 11. — С. 375–400.
8. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография / Зеленин Д. К. — М.: Наука, 1991. — 511 с.
9. Кистяковский А. Ф. К истории верования о продаже души черту / А. Ф. Кистяковский // Киевская Старина. — 1882. — № 7. — С. 180–186.
10. Маркевич Н. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. — Киевъ, въ типографіи И. и А. Давиденко. 1860 г. — 171 с.
11. Мелетинский Е. М. Мифологический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1990. — 672 с.
12. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. — Львів, 1876. — 80 с.
13. Попович М. В. Мироззрение древних славян. — К., 1985. — 166 с.
14. Поріцька О. А. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX — поч. XX ст.) / Поріцька О. А. — К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2004. — 180 с.
15. Русские суеверия: Энциклопедический словарь / Власова М. Н. (сост.). — СПб.: Азбука-классика, 2001. — 736 с.
16. Токарев С. А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX — нач. XX вв. / Токарев С. А. — М. — Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1957. — 163 с.
17. Українські міфи, демонологія, легенди: [упорядкув. та прим. М. К. Дмитренко]. — К.: «Музична Україна», 1992. — 144 с.
18. Чеховський І. Г. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону / Чеховський І. Г. — Чернівці: Зелена Буковина, 2001. — 303 с.
19. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Франко // Етнографічний збірник. — 1898. — Т. V. — С. 160–218.
20. Шапарова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. — 624 с.
21. Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні / К. Штепа // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. — 1928. — Вип. 2–3. — С. 64–80.
22. Podbereski A. Materiały do demonologii ludu ukraińskiego. Z opowiadań ludowych w powiecie Czehryńskim / Podbereski A. — Kraków: Drukarnia uniwersytetu Jagiellońskiego, 1880 — 82 s.